

Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science

Yıl: 5, Sayı: 30, Kasım 2018, s. 483-499

Melike KOÇ

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü, Felsefe Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, melikekoc@gmail.com

ROUSSEAU DÜŞÜNCESİNDE KÖTÜLÜK

Özet

Kötülük, düşünce tarihinde en çok tartışılan görüşlerden biri olmuştur. Bu makalenin amacını da Rousseau'nun kötülük üzerine düşüncesi oluşturur. Düşünür, var olan kötülüğü insanın eylemlerine yükleyen ilk kişi olması açısından önemlidir. Rousseau'nun kötülük fikrine bakıldığında ise doğal durum ve toplum etrafında şekillendiği görülür. Bu yönde yapılacak ilk şey, insanların sosyalleşmeden önce özgürlük ve eşitlik içinde yaşadıkları doğal durum hakkında bilgi vermektir. Daha sonra kötülüğün kaynağı olarak gördüğü toplum ve ona doğru gerçekleşen geçiş, evreler halinde sunulur. Evrelerin içeriği, ihtiyaçlar, özsevgi-merhamet-özsaygı, dil, eşitsizlikler, mülkiyet, büyük devrimler ve bilim-edebiyat-sanatın etkilerinden meydana gelir.

Anahtar Kelimeler: Rousseau, Kötülük, Doğal Durum, Toplum.

EVIL IN ROUSSEAU'S THOUGHT

Abstract

Evil is one of the most debated views in the history of thought. The purpose of this article is Rousseau's thought on evil. The Thinker is important in terms of being the first person to install evil into humans actions. Looking at Rousseau's idea of evil, it is seen that it is shaped around the natural state and society. The first thing to do in this direction is to give information about the natural situation in which people live in freedom and equality before they become socialized. Later, the society he sees as the source of evil, and the transition to it, is presented in phases. The content of the stages, consists of need, self-love - compassion- respect, language, inequalities, property, great revolutions and the effects of science-literature-art.

Key Words: Rousseau, Evil, Natural State, Society.

GİRİŞ

Rousseau *İtiraflar* adlı eserinde “ıstıraplarının gerçek kaynağını onlara gösteriyordum” (Rousseau, 2003:127) diyerek felsefesinin merkezinde yer verdiği insanların, hangi sorunlar ve kötü koşullarla varlıklarını sürdürdüklerini yansıtmak istediğini dile getirir. Bu açıdan var ola gelmiş tüm kötülüklerin kaynağını gösterir. Onların ıstıraplarına sebep olan her şeyin, tüm kötülüklerin nereden, nasıl, hangi koşullardan geçerek geldiğini kendi perspektifinden değerlendirerek ortaya koyar. Öncelikle, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda bir araya geliş sonucunda insanlar arasında ortaya çıkan farkların ve toplumun dayattığı davranış kalıplarının yarattığı kötü sonuçları sunar. Sonrasında, var olan eşitsizliğin sürekli bir şeye sahip olma isteğini açığa çıkardığını söyler. Bu istek mülkiyeti benimseten ilk devrim olur (Rousseau, 2016a:138). Mülkiyet hakkı da kötülüğü yayar. Birbirleriyle yakınlaşan ve aralarındaki eşitsizliklerin farkına varan insanlarda kötü duygular ve davranışlar meydana gelir. Kazanılan kötü duygularla samimiyetsizleşilir, mülkiyete daha fazla önem verilir. Böylelikle daha çok şeye sahip olmak isteyenler diğerlerine kötülük yapmaya başlar.

Toplum Sözleşmesi'nde ise insanın özgür doğduğunu fakat her yerde zincire vurulduğunu (Rousseau, 2017d:4) dile getiren Rousseau'ya göre zincire vuruluşun kaynağı da kötülüğün kaynağıdır. Zaten Rousseau için zarar veren her şey kötüdür. *Emile*'de “her şey yaratmanın elinden çıktığından iyidir; insanoğlunun elinde ise bozulmuştur” (Rousseau, 2017c:5) diyerek Tanrı'nın yarattığı doğal durumu iyi, insanların yarattığı toplum durumunu kötü diye adlandırmış olur. Rousseau'nun bu adlandırışı kötülük düşüncesinin de iki ana parçasını meydana getirir. Doğal durum uzaklaşılan iyi, toplum yaklaşılan kötüdür. İkisi bir geçiş süreciyle birbirine bağlıdır. Doğal durumdan toplum durumuna geçişte doğal durum kaybolmamaktadır. Sadece toplum tarafından bastırılmış halde insanın içinde, derinliklerinde varlığını devam ettirmektedir. Düşünür, doğal durumu *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda şöyle açıklar: “Doğa hali, bizim kendi varlığımızı korumak için gösterdiğimiz özenin başkalarına en az zarar verdiği durum olduğu için barışa ve insan türüne en elverişli olan durumdur” (Rousseau, 2016a:118). Yani doğal durum, insanın iyilikten, barıştan yana olurken kötülükten ve savaştan uzak durduğu zamanları yansıttığından kötülük düşüncesinde önemlidir. İnsanın doğuştan sahip olduğu özsevgi ve merhamet duygularının da bunda etkisi vardır. Toplum ise ortaya çıkardığı kötü duygularla merhameti ortadan kaldırıp, özsevgiyi de bencil, çıkarıcı özsaygıya dönüştürüp, insanların da çekinmeden kötülük yaparak birbirlerine yaşamı zorlaştırmalarını sağlamasından dolayı kötüdür. Böylece kötülüğün insanın toplumsallaşmasıyla açığa çıktığı söylenebilir. Diğer bir değişle Rousseau öncesi felsefe tarihinde kötülük problemi Tanrı ve onun düzeninin bir parçası olarak görülürken Rousseau ile birlikte bambaşka bir boyut kazanarak sorumluluk insanın başarısızlığı görülerek ona aktarılmıştır (Neiman, 2006:54). Tüm bunlardan hareketle doğal durumun neden iyi, toplumun neden kötü olduğu, toplum düzeninin durmadan ilerlemesinin nedenleri çalışmanın merkezini meydana getirir. Doğal durumdan bahsedilmesinin nedeni ise Rousseau'nun verdiği önemin yanında, toplumun oluşmasıyla, ne tür kötülükler getirdiğinin karşılaştırma yapılarak daha iyi anlaşılacak olmasındandır.

Diğer yandan Rousseau kötülüğün kaynağını söyleyip bırakmaz. Toplumun meydana gelişini evreler halinde sunar, en sonunda da kötülüğe çözümler getirir. Çalışmada da geniş yer bulacak olan evrelerin ilki ona göre kötülüğe atılmış ilk adım olan insanların bir araya gelmesidir. Çünkü aralarındaki doğal eşitsizliklerin (yaş, sağlık, beden gücü, zekâ...) ortaya

çıkardığı farklılıkların bir müddet sonra çatlaklara sebebiyet vermesi kaçınılmazdır. İnsanların toplumsallaşarak potansiyellerini açığa çıkarması ikinci evre, çitle çevreledikleri dünyalarının mülkiyeti doğurması da üçüncü evredir. Toplumsallaşarak kendilerine karakter oluşturduklarını sanan fakat aslında yaptıklarının benzemek istedikleri kişileri taklit ederek maskelerle yaşamak olan insanların bilim, edebiyat ve sanattan bu etkilenişleri dördüncü evreyi oluşturur. Rousseau bilim, edebiyat ve sanatta insan hayatı için yararlı olmayan her şeyi kötülük sayar. Çünkü kötüye kullanılışları sonucunda insan, davranış, fikir ve yaşam alanlarında zarar görür, gözleri buğulanır. İnsanların doğalarından uzaklaşarak bizzat toplumu kurmalarıyla kötülükler yeryüzünde dolaşmaya başlar ve insan mutsuz bir yaşam sürmeye mahkûm olur. Bundan böyle kötülükler içinde bulunan insanlar topluma, onlara çiçek gibi gelen zincirlerle bağlanır. Olması gerekenleri yaşıyorlarmış gibi sürekli aldanırlar. Duyguların ve tutkuların abartıldığı düzende insanlar hep bir yokluk ve arayış içinde, rekabete kapılmış, kişiliği parçalanmış, başka türlü görünme kaygısını taşıyan, kendisine ve diğerlerine yabancılaşmış bir varlık olarak hayatlarına devam ederler (Satici, 2015:12). Sonuç olarak, insanlık ulaştığı sonuca tek başına değil, birden fazla kişiyle olması dolayısıyla gelmiştir. Zarar verici kötü duyguların belirmesi, insanın tek başınlığından değil de onu kötülüğe iten, gereksizken mecbur hissettiren, arzuların, isteklerin, hayallerin karşılık bulmadığı, insanlar arasında geçen yaşamdan diğer bir değişle toplumdan kaynaklanır. Yalancı bir yokluk acısıyla toplum insanda kötülüğü açığa çıkarır. Dolayısıyla kötülük topluma beden bulur.

Rousseau'nun felsefesinin temelinde yer alan şu cümle aslında çalışmanın temel savını ortaya koyar niteliktedir: insan doğası gereği iyidir, toplumsallaşmayla birlikte kötü olur (Rousseau, 2016a:189). Rousseau'ya göre kötülüğün kaynağı toplumdur. Peki, ama neden? Neden doğal durum ona göre iyiyken, toplumsallaşan insanın toplumu yaratırken kötülüğü de beraberinde inşa ettiğini düşünür? Bir sonraki alt başlıklar, ortaya koyulan soruların cevaplanması için Rousseau'nun söz konusu düşüncesinden hareketle öncelikle insanın bir daha geri dönemeyeceği şekilde kendi eliyle bozduğu doğasının neden iyi olduğu hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra neden topluma kötülüğün kaynağı denildiği ve oluşmasında hangi koşullarının etkisinin olduğu, aşamalarıyla açıklanacaktır.

1. Doğal Durum ve Kötülük

Rousseau'nun tasarladığı insanın tarihsel şemasının ilk kısmı doğal durumdur. Doğal durum insanın toplumsallaşmadan önce yaşadığı halin farkının ortaya koyulduğu evrenin adlandırılmasıdır. Öncelikle belirtilmelidir ki insanın nereden geldiğine dair tartışmalar sürdüğünden ve kanıt olmadığından Rousseau insanı şuan ki fizyolojik haliyle düşünerek anlatır. Aristoteles gibi insanın önceleri pençeleri, ayılar gibi kılları var mıydı diye ilgilenmemekte, bugünkü halleriyle; iki ayaküstünde yürüyen, ellerini kullanan, gözleriyle de çevresini tanımaya çalışan bir canlı olarak tasvir etmektedir (Rousseau, 2016a:93-94). Ayrıca doğal durum deneyimlenemeyeceğinden, içinde olduğu toplumsal durumdan yola çıkarak başka türlü söylemek gerekirse toplumsal gelişim süreci boyunca insanın kazanabileceği yetenek ve yetilerden soyutlayarak doğal insana ulaşmaya çalışır (Copleston, 2004:89). Doğal insanın tasarımını yapmak için onu tüm toplumun getirdiği normlar, kalıplar, roller, statüler ve diğer her şeyden arındırmasının nedeni insanı toplumsal bir varlık yapanın bunlar olduğunu düşünmesidir. Toplumun getirilerini soyunmuş insan da doğal durumda yaşayan insanı verir. Doğal durumda insan, henüz kendi eseri olan kötülüklerden pay almamıştır. Yani eşit, özgür ve refah içinde yaşamaktadır (Rousseau, 2008:8-9). Rousseau'nun doğal durum üzerine düşüncesi

onu diğer düşünürlerden ayrı kılar. Öncelikle onların da doğa haline gitmenin gerektiğini anladıklarını fakat ulaşamadıklarını söyleyerek, kendisinin doğal durumdan söz eden düşünürlerden farklı olmasının nedenini açıklamaya çalışır: “Sonunda hepsi de gereksinme, açgözlülük, baskı, istek ve gururdan aralıksız söz ederken, edinmiş oldukları fikirleri uygarlık öncesi doğal hale aktarmışlardır; vahşi insandan söz açmış, fakat uygar insanı anlatmışlardır” (Rousseau, 2016a:88). Örneğin Hobbes’a göre insanlar doğaları gereği kötüdürler. Çünkü sürekli bir savaş hali içindedirler. Üstelik bu savaş hali eskiden olduğu gibi aynı şekilde devam etmektedir. İnsan her zaman aynı davranmış, kendileri için çekinmeden başkalarına her türlü zararı vermiştir: “Birincisi başka insanların kişiliklerine, karıların, çocuklarına ve hayvanlarına egemen olmak için şiddet kullanır; ikincisi kendilerini korumak için; üçüncüsü ise, kendi kişiliklerine yönelik olarak doğrudan doğruya veya hısmımları, arkadaşları, milletleri, meslekleri veya adları dolayısıyla, bir söz, bir gülümseme, farklı bir görüş ve başka bir aşağılama işareti gibi küçümsemelere karşı şiddet kullanır (Hobbes, 2012:101).

Hobbes’un insanı, Rousseau’daki gibi tek başınalığın ve barışın olduğu bir zamanda yaşamamıştır. Her zaman birlikte kötülük içinde hareket etmişlerdir. Rousseau’da ise insan doğası gereği iyidir. Savaş hali ise toplum yüzünden sonradan ortaya çıkar. Yani diğer düşünürler insanların sosyal bütünleşmelerinin aslında doğalarında sahip oldukları bir özellik olduğunu düşünürler. Rousseau için ise bu yanıltıcı izlenimlerin aksine doğal durumda insanların hiçbir sıkıntısı, beklentisi ve buhranı yoktur. Henüz hiçbir şeyin farkında olmadan aylak bir şekilde dolanırlar. İhtiyaçlarını tek başlarına doğadan karşılayabildiklerinden diğer insanlara muhtaç değildirler. Karınlarını doğanın sunduğu sonsuz ürünle, istediği miktarda karşılarlar. Meşe ağacından karnını doyurup, onun altında uyurlar ve dereden su içerek hayatlarını idame ettirirler (Rousseau, 2016a:94). Gelecek kaygısı olmadan günlük bir yaşam sürerler. Tıpkı sabah pamuk yatağını satıp, akşamüstü ise yatağını satın almak için ağlayan Karayıplılar gibidirler (Rousseau, 2016a:107). Bundan dolayı yeni arayışlara girmeye gerek duymamaktadırlar. Doğanın her yerinin evleri oluşu, mülkiyet sahibi olma gibi bir düşünceye düşmelerinin de önünde engeldir. Basit bir hayat sürülen dönemde insanlar tesadüfen karşılaşarak etkileşimde bulunurlar. Karşılaşma kadın-erkek ilişkisi üzerinedir ve ilişkinin ardından birlikte olma söz konusu değildir. Rousseau’ya göre doğal durumda şiddet yaratabilecek bir şey varsa o da cinselliktir. Fakat bu dürtünün bile doğal durumda yarattığı şiddet iki varlığın tutkusunun ötesine geçmemektedir. Yani doğal durumda tutkular, onları iki katına çıkaran toplumdaki kadar etkili değildir (Kayhan, 1999:90). Doğal durumda insanlar ilişkilerinden sonra ayrılarak yollarına devam ederler. Hayvanlara benzer bir hayat tarzları vardır. En fazla, iki erkek kedinin bir dişi için kavga etmesi ya da dişinin istememesine benzer tartışmalar olmaktadır. Doğal durumda insanın yiyecek, dişi ve dinlenmek istediği bir hayatı vardır. Onun kaçındığı sadece acı duymak ve açlıktır (Rousseau, 2016a:105). Çünkü vahşi insan ölümün ne olduğunun bilincinde değildir. Ne zaman toplumsal insan evresine ulaşır o zaman ölümü kavrar. Doğumundan ölümüne değin iyi ve özgür bir hayat sürer. Özgürlüğünden dolayı da her zaman mutlu olur. Doğal durumda çocuk bile sadece kendine bakacak duruma gelene kadar annesinin himayesinde kalır. Daha sonra hayatına tek başına devam eder. Herhangi bir otorite olmadığı gibi, kimse kimseye bakmak zorunda değildir. İlerleyen zamanlarda karşılaşılabilirler birbirlerini tanımayacaklarından iletişime ihtiyaçları yoktur.

Doğal durumda insanın içinde olduğu durumlardan dolayı, iyi ve kötü hakkında fikri olmadığı sonucuna varılır. Çünkü henüz istekleri, korkuları bulunmadığından, sadece duygularıyla hareket ettiklerinden, düşünme faaliyeti gerektirecek bir şey olmadığı için de

akıllarını da henüz kullanmamışlardır. Aklın kullanılmasını gerektirecek bir beraberlik olmadığından, birliktelikle gelen sınıf farkı, efendi-köle ilişkisi ve kendince adalet sağlama gibi alt edilmesi gereken kötülükler de söz konusu değildir. Böylece ahlak da söz konusu olamaz. Bu duruma Rousseau şu cümlelerle açıklık getirir: “Ormanlarda avare dolaşan, hiçbir hüneri olmayan, konuşmayı bilmeyen, evi barkı, savaşları, bağlantıları olmayan, hemcinslerine ya da onlara zarar vermeye hiç gereksinmesi olmayan, hatta belki onlardan hiçbirini tanımayan, az sayıda tutkusu olan, kendi kendine yeten vahşi insan sadece bu duruma uygun duygulara ve bilgilere sahipti. Gerçek gereksinmelerden başka bir gereksinme duymuyor, görülmesinin ilgi çekici olacağını sandığı şeylerden başkasına bakmıyor, zekâsı da gururundan fazla ilerlemiyordu. Rastlantı olarak bir keşif yaparsa, kendi çocuklarını bile tanımadığına göre, bu keşfini başkalarına daha az ulaştırabilirdi. Her sanat onu bulanla birlikte yok oluyordu” (Rousseau, 2016a:127).

Rousseau’ya göre doğa durumunda insanın kötü olmayışının nedeni onun özsevgi (Amour de Soi) ve merhamet duygularına sahip olmasıdır. Özsevgi, ilkel, doğuştan gelen, bir çocuğun ilk tutkusudur (Rousseau, 2017c:284-285). Özsevgiden dolayı insan yaşamı tehdit edilmedikçe kimseye zarar vermemektedir. Fakat söz konusu zarar verme hali kötülük fikrinden doğmamaktadır. Yani salt bir kötülük amacıyla yapılıyor değildir, içgüdüsel olarak insanın varlığını korumak istemesindedir. Zarar vermek istememesi iyilikten de değildir. Amaç yalnızca kendini korumak istemektir. Ortada yaşama isteğinin ağırlığı vardır. Merhamet ise insana yaklaşımı sevdiren, çocuğun da sahip olduğu ikinci tutkudur (Rousseau, 2017c:285). Empatiden kaynaklanan duygu, karşılaşılan insanlar aracılığıyla gerçekleşir. İnsanları yardımsever yaparak bir arada tutar. Duygunun ortaya çıkışı için başka birine ihtiyaç duyulduğundan toplumsallaşmanın ilk duygusu merhamettir denilebilir. Acımaya dair olması kötülük yapmayı da engeller. İnsan ona yapılmasını sevmediği, zarar vereceğini bildiği şeyleri yapmamaya özen gösterir. İnsanların doğal durumda savaşmasını engelleyen duygudur. Barışı ve eşitliği sağlamaktadır. Merhamet toplumsallaşmayla görülecek olan efendi-köle ilişkisi gibi bir kötülüğün doğa durumunda olmamasına kaynaklık ederek bir nevi ahlakın ve adaletin yerini tutar. Ahlaki oluşu da doğal insanın iyi olduğunun, onun doğasında kötülük bulunmadığının kanıtıdır. Anne şefkatine bakılacak olunursa, onun yavrusuna karşı olan ilgisi, koruması, başına bir şey gelirse feryat etmesi merhametin her hayvanın doğasında olan iyi bir duygu olduğunu gösterir: “Demek ki merhamet, doğal bir duygudur; her bireyin kendisine karşı duyduğu sevginin faaliyetini hafifletip yumuşatarak, bütün türün, karşılıklı olarak, kendini muhafazasına yardım eder. Bizi, acı çektiğini gördüklerimizin yardımına, düşünmeden koşturan, bu duygudur; doğa halinde kanunların, törelerin, erdem yerini, tatlı ve yumuşak sesine herkesin boyun eğmesi üstünlüğüne de sahip olarak, bu duygu alır” (Rousseau, 2016a:123).

Görülüyor ki kötülük, doğanın düzeninin bir parçası değildir. Dolayısıyla daha sonradan bir takım şeylerin gerçekleşmesiyle meydana gelmiş olması gereken bir olgudur. Önemli olan şey ise Rousseau’nun kötülük durumuna insanın kendisinin düştüğünü düşünmesidir. Peki, insan bu duruma nasıl gelir? Rousseau da şaşkınlığını gizleyemeyerek dile getirir: “Yeryüzünde sürekli bir ilkbahar olduğunu düşünün; her yerde su, hayvanlar, otlaklar olduğunu; doğanın elinden çıkan insanların tüm bunların arasına dağıldığını düşünün: nasıl olup da ilkel özgürlüklerinden vazgeçip, doğal tasasızlıklarına bu kadar uygun yalıtık ve kırsal yaşamı bırakıp hiç de zorunlu olmadıkları halde köleliği, işleri toplum durumundan ayrılmaz sefaleti benimseyeceklerini hayal edemiyorum” (Rousseau, 2017b:42).

Bir alt başlıkta Rousseau perspektifinden soruya cevaplar verilecektir. İnsanın doğal durumdan çıkışının nedenleri, nelere mal olduğu ve kötülüğün kaynağı hakkındaki düşünceleri ana hatlarıyla ele alınacaktır.

2. Toplum ve Kötülük

İnsanlar gerçekleşen bir takım şeyler nedeniyle doğal durumdan çıkarlar ve toplum halini alırlar. Toplum, ortak bir amaç için insanların bir araya gelmesi sonucu oluşur. Ortak sorunların giderilmesi açısından bir birliktelik gerekir ve bu doğrultuda bir araya gelen insanlar toplumsallaşır. Yani bir muhtaçlık durumu söz konusudur. Fakat sorunlar ortadan kalkıp her şey durulunca ve rahat hissedilince insanların yüzlerini birbirine çevirmeleri, birbirlerine bakmaları kaçınılmazdır. Birbirlerinin farkına varmaları kötülüğün varlık göstermesi için bir fırsattır. İnsanlar aralarındaki ayrımları gördükleri an karşılıklıdaki kişilerin özelliklerine sahip olma ve onlar tarafından beğenilmek isterler. Aynı zamanda toplum içinde var olduklarına dair bir rol ve statü beklerler. İsteklerinin sınırı olmadığı gibi bunun için yapabilecekleri şeyler de sınırsızdır. Çünkü insan yetkinleşebilme gücüne sahip bir varlıktır. İnsan öğrendiği her şeyle toplum içinde değişikliğe uğrayarak ruhu tanınmaz hale gelene kadar görüntüsünü değiştirir (Rousseau, 2016a:79). Ruh, para ve mülkiyet hırsı ile dolarak yapay tutkuların kölesi haline gelir. İnsanlar bu uğurda akla gelebilecek her kötülüğü yaparlar. Çünkü toplum insanını istek ve ihtiyaçlar bir araya getirdiğinden karşılanmadığı her saniye huzursuz olacaklar, yavaş yavaş yabancılaşacaklar ve birbirlerine düşmanlaşacaklardır. İnsana zararı olan böyle bir düzene iyi denmesi muhtemel değildir. Toplumdan gelen zarar verici her şey onun kötülüğün kaynağı olduğunun kanıtı niteliğindedir.

Bölümün ilerleyen kısmında yapılacak olan, insanın doğal durumdan nasıl uzaklaşmaya başladığından yola çıkılarak topluma ilk adım atmaları ve ondan sonra gelişen olayların kötülükle bağlantısının ortaya koyulmasıdır. Çalışma Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda ortaya koyduğu insanın tarihsel şemasından yola çıkılarak dört evreye ayrılır. Bunun nedeni doğal durumdan toplumsallığa bir anda geçilmemesi, birden fazla aşama yaşanmasıdır. İlk evre doğa durumundan çıkışın, ikinci evre yerleşik hayata geçerek insanların ilk topluluğu oluşturmalarının, üçüncü evre topluluğun ortaya çıkardığı insanın doğal durumuna aykırı olan kötülüğünün, son evre ise toplumun ulaştığı son aşama olan bilim, edebiyat ve sanatların etkisi üzerine olacaktır.

2.1. Evreler

Daha önce de belirtildiği üzere Rousseau insanı doğası gereği iyi bulur. İyilik onun doğasının özünde vardır. Rousseau'ya göre kötülük ise insana zarar veren ve faydası olmayan her şey demektir. İnsan, ona zarar veren ve faydasız şeyler ile diğer bir deyişle kötülüklerle, bizzat zahmetle yaptığı, doğasına aykırı bir eser olan toplumda karşılaşır. Bunun anlamı toplumun tamamen yapay bir doğa olduğu ve açığa çıkardığı şeyin iyi insan doğasına zarar verdiğidir. İlk evre olan topluma geçiş, insanların yaşanan olaylardan varlığını korumak isterken, yeni düzene ayak uydurmaya çalışıp doğal durumdan uzaklaşmasıyla gerçekleşir. İnsanı aklını kullanarak ve yetkinleşebilir olarak ihtiyaçlarını gidermek için bunu yapar. İnsan hayvanları taklit ederek yaşarken, onların olduğu gibi kaldığı durumdan farklılaşarak ilerlemesi bundandır. Hayvanlar doğanın dediğini kabullenip doğdukları gibi kalırken, insan yapım yapmama ve alternatiflere yönelme tercihinin sahiptir. Seçim özgürlüğüne, akıl ve yetkinleşebilirlik eklenince ihtiyaçlara getirilen her çözümle insanlar doğal durumdan çıkarak

toplumsallaşma evrelerinden geçerler. Örneğin insanın aklını kullanması doğa durumunda depremler, yanardağ patlamaları, yıldırım gibi doğa olaylarının gerçekleşmesi sonucunda insanların bir araya gelmesinin ardından ilk birleşmelerle yaşanır. İnsanın kendini sevmeye potansiyeli varlığını korumak adına aklı devreye sokarak insanı tüm doğal afetlerden kaçacağı, kurtulacağı bir yol aramaya iter. Yol arayışında diğer türdeşleriyle bir araya gelen insanlar kötülük çanlarını çalmaya başlar. Bu bir araya gelişle doğadan uzaklaşmaya başlanır ve kötülüğün kaynağı olan topluma ilk adım atılır. Bir araya gelen insanlar henüz daha birbirlerinin farkında değildirler. Onların amacı işlerini daha kolay halletmek adına birlikte hareket etmeye çalışmaktır. Yiyeceklerini bir topluluk şeklinde hayvanlardan korurlar ve birlikte avlanırlar. Fakat böyle olması birbirine bağlı olduklarına anlamına gelmemektedir. Birlikteyken biri, birden hepsini bırakıp gidebilir ve başka şeylerle ilgilenebilir. Henüz aralarında bağlılık yoktur. Diğer yandan ihtiyaçlarını giderirken, gelişmiş olan akılları ve yetkinleşebilme yetileri zorluklar karşısında icatlar yapmalarını sağlar. Zamanla avlanmak için aletler, ısınmak için hayvan kürklerinden kıyafetler gibi icatlar üretirler. Ateş yakmayı öğrenerek hem ısınırlar hem de çığ tükettikleri eti pişirip yerler. Tüm bunlar insanın mücadele etmekten bir an olsun vazgeçmeyen bir varlık olduğunu göstermektedir. Karşısına çıkan her engeli aşmaya çalışırken, aklını da kullanarak sorunlardan kendine sonuçlar çıkarır: “Kısrak yıllar, uzun ve sert kışlar, her şeyi kavuran yakıcı yazlar yeni hünerler gerektiriyordu. Deniz, ırmak boylarında oltayı, balık iğnesini icat ettiler; balık avcısı ve balık yiyicisi oldular. Ormanlarda kendilerine yay ve ok yaptılar: avcı ve savaşçı oldular. Soğuk ülkelerde, öldürdükleri hayvanların derilerini sarıdılar. Yıldırım, yanardağ, ya da herhangi bir mutlu rastlantı onlara ateşi, kışın sertliğine karşı el uzatılacak yeni bir yardım kaynağını öğretti; bu unsuru muhafaza etmeyi, sonra, onu yeniden meydana getirmeyi, nihayet daha önceleri çığ çığ yuttukları eti ateşte pişirip hazırlamayı öğrendiler” (Rousseau, 2016a:134-135).

Böylece insanlar birlikteliğin verdiği her yeniliğe bir yenisini koymaya devam ederek ilerler. Ağaç altlarında değil mağaralarda yaşamaya başlarlar. Hatta daha da ileri gidip ağaç dallarından yapıp balçıkla sıvadıkları kulübelere yaşarlar. Kulübelere yaşamaları ve yiyecekleri de stoklamaları boş vaktin artmasına yol açar. İlerde topluluğa doğru evirilecek olan aileyi kurarlar. Aile yaşamı sevgi bağına meydana getirdiğinden özgürlük azalır, bağlılık başlar. Fakat aile bağı kölelik ya da zorlama değil, doğal bağlarla bir araya gelmiş topluluklardır (Özdağ, 2012:49). Kadın çocuğuyla evdeki işlerle uğraşırken, erkek ihtiyaçlar için dışarı çıkar. Böylece ilk iş bölümü meydana gelir. Kadın erkeğin getireceği malzemeye, erkek ise kadının yapacağı yemeğe muhtaç olur. Böylece insanlar evcilleşip birbirine bağlı hale gelirler. Doğal durumda var olan insanın avare avare gezme durumu artık söz konusu değildir. Aynı zamanda yapılan iş bölümüyle ilk kez kadın-erkek eşitsizliği kendini göstermiş olur. Diğer yandan işlerin birlikte yapılmasından kalan boş vakitler yine birliktelikten ortaya çıkan komşu ilişkisi şeklinde geçirilir. Komşu ilişkisi içinde olmaları birbirlerine sahip olma hissinin açığa çıktığını göstermektedir. Sahip olma hissi de kötü duyguları beraberinde getirir. Sosyalleşme insanı köle, zayıf, çekingen yaparken aynı zamanda hırslı, elde etmek için zorbalık yapabilecek duruma getirir. Buna rağmen Rousseau'nun en güzel zaman olarak gördüğü evredir. Çünkü insanların topluluk olmaya başlamalarına rağmen gelecek kaygısı gütmadıkları, günlük yaşadıkları, ufak tefek sesler dışında konuşmadıkları bir dönemdir. Günlük yaşamsal ihtiyaçlar dışında gereksiz ihtiyaçları isteme yoktur. Fakat insan durdurulamaz olduğundan ilerlemeye devam eder. Keşfettikçe bulduklarının heyecanına kapılır. Böylece yeni şeylerin üzerinde düşünen insan, içindeki heyecanı, yaşadığı yeni duyguları, yansıtmak ve paylaşmak ister. Bu yüzden dile

ihtiyaç duyarak onu yaratır. Hareket ve ses ile başlayan dil, insanların etkileşime girmelerini ve birbirlerinin duyguları üzerinde etkide bulunmalarını sağlar (Rousseau, 2017b:1). Rousseau'ya göre dil, insanlar arasındaki duygularla ilgili olduğundan, yemek için değil aşk ve nefret gibi duyguları gösterebilmek adına ortaya çıkar. Rousseau'nun tabiriyle, meyveler insan elinden kaçmadığından yemek konusunda dile ihtiyaç olmamıştır ama genç bir kalbi heyecanlandırmak ve bir saldırganı püskürtmek için harekete ve sese, dolayısıyla açığa çıkan dile ihtiyaç olur (Rousseau, 2017b:10). Kendilerini ifade etmek isteyen vahşi insanlar önce sesleri kullanmış daha sonra ise nesnelere resmetmeye başlamıştır. İlerlemenin en üst kısmına ulaştıklarında ise barbar insanın yerini alfabeyi keşfeden uygarlaşmış insan alır. İnsan duygularını aktarmak için konuşurken, düşüncelerini aktarmak için yazmak istemektedir (Rousseau, 2017b:22). Çünkü düşüncelerini anlatan insan bir zaman sonra fikirler ortaya koymaya başlar ve hatırlanması için kalıcı olmasını amaçladığından yazma eyleminde bulunur. Zamanla halkların dilini, yaşadığı coğrafya ve iklimi etkileyerek diğer dillerle etkileşime girerek değişime uğrattır. Hayvanların böyle bir ihtiyacı hiç olmamıştır. İnsan düşünen bir varlık olmasının etkisiyle yenilikler keşfederken, hayvanların olduğu gibi kalmaları bundandır. Ses ve hareketle etkileşime geçen insanlar bolca vakit geçirecek paylaşımda bulunurlar. Ateş başında eğlenceler yaparlarken çeşitli yiyecekler üretilir. İnsanların birlikte olmaktan hoşlanmaları ve bağlılıkları kötülüğün habercisidir. Örneğin eğlencelerde çörek yemek için insanların evlerinin yanında küçük birer bahçe açarak onu sahiplenip ekim yapmaya başlamaları aslında bir kötülüğün başlangıcı olur. En büyük kötülük olan mülkiyet doğar. Doğal durumda mutlu olan insan mülkiyetle birlikte mutluluğunu yitirir. Çünkü mülkiyet rekabet, çıkar, başkasına zarar verme gibi kötülükleri açığa çıkararak toplumu çıkmaza doğru şekillendirir ve insanların yaşamını kötülüklerle donatır.

Mülkiyet doğa durumundan kalan son parçaları da tamamen ortadan kaldıran bir kötülüktür. İnsanın üçüncü evreye gelene kadar geçtiği aşamaları ve nedenleri onları mülkiyete önem vermeye iter. Bu nedenlerin en başında eşitsizlikler vardır. Rousseau'ya göre insanın sahip olduğu eşitsizlik iki türdür: “Biri, doğa tarafından meydana getirildiği ve yaş, sağlık, bedendeki güçler ve zekâ ya da ruh nitelikleri arasındaki farklardan oluştuğu için buna doğal ya da fizik eşitsizlik diyorum. Öteki bir çeşit uzlaşmaya dayandığı ve insanların onaması ile kurulmuş, ya da hiç değilse onlarca kabul edilmiş olduğu için buna manevi veya politik eşitsizlik adı verilebilir. Bu ikincisi kimilerinin başkaları zararına yararlandığı, örneğin onlardan daha zengin, daha itibarlı olmak ya da onlara boyun eğdirmiş olmak gibi ayrıcalıklardan ibarettir” (Rousseau, 2016a:87).

İlk eşitsizlik türü toplumun üçüncü evresinde kötülükler için neden olur. Doğal durumda kötülüğe sebep olmamasının nedeni insanların başkalarıyla karşılaşmalarında onlarla fiziksel farklılıklarını görecekleri bir etkileşim yaşamamalarıdır. Olsa da onlar için hiçbir anlam ifade etmemektedir. İhtiyaçlar doğrultusunda bir araya gelen insanlar da ise birbirlerini fark ettikleri anda aralarındaki ayrımlar düzeni değiştirir. Eşitsizlikler, dilin yaratılmasında da etkili olan aşk ve nefret gibi yeni duyguların açığa çıkmasına, insanların baktıkları kişilerin onlara bakmalarını ve beğendikleri kişilerin onları beğenmelerini istemelerine, saygı duymalarına, başkasının daha iyi, daha güzel, daha güçlü olmasını çekememelerine ve kıskançlığa sebebiyet verir. En güçlü hayvanların alt edilmesi de üstünlük taslamayı başlatır. Böylece bir rekabet, kıyaslama ve kıskançlık ortamı oluşur. Anlaşıyor ki toplumsal yaşamın kökeni, insanın kendisini başkasıyla özdeşleştirmeye iten duyguda yatmaktadır (Strauss, 2014:111). Böyle duygular merhameti ortadan kaldırıp yerine kavga ve öldürme gibi duygular getirdiğinden Rousseau bakış açısıyla kötü olarak nitelendirilir. Daha sonra mal-mülk gücü için yapılan savaşlarla devam eden

durumla beraber artık yavaş yavaş ilerlemiş olan mülkiyet zehri etkisini göstermeye başlar. Savaşların devletlerarasında gerçekleşen bir olay oluşu, toplumun kötülüğünü bir kez daha ortaya koyar. Bütün insanlar doğada barış ve eşitlik içinde yaşarken şimdi devletlere bölünmüş, üstelik mal için savaşmaktadırlar. Böylece insanın tarihsel şemasında üçüncü, toplumun oluşmasında ikinci adıma geçilmiş olur (Rousseau, 2016a:138).

Zengin, güçlü ve zeki olanın kazandığı bir döneme girilerek, toplumsallaşmanın ve kötülüğün zirvesine ulaşılır. Rousseau'nunda deyişiyle: "Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip 'Bu, bana aittir!' diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu" (Rousseau, 2016a:144). Güçlü olanların saldırı ve savunma güçleri karşısında zayıf olanın vereceği karşılığı olmadığından her şey hepimizindir diye itiraz edemediler. Böylece toplumsallaşmanın getirdiği en büyük kötülük olan mülkiyet ve onun sebep olduğu diğer kötülükler etrafı acımasızca sarar. Girilen yeni dönemde kötülüklerin ilki, henüz kanunlar olmadığı için, insanların maruz kaldıkları mülkiyet saldırılarını yargılayan tek yargıcın kendileri olmaları olur. Zamanla her şeyin anlamının mülkiyet olması, insanları merhametten uzak bir halde, güçlenmek uğruna, acımadan birbirlerini öldürür hale getirir. Ve böylece iyi kırıntıları da ortadan kalkar. İnsanlar artık doğasına yabancıdır. Fakat Rousseau'ya göre yaşananlar daha başlangıçtır. İnsanların bir araya gelince kurdukları topluluk ve ardından ortaya çıkardığı büyük kötülük olan mülkiyetin sonuçları engellenemez şekilde insanın iyi doğasını yıkarak acımasızca ilerleyecektir.

Rousseau, insan kendine yetecek kadarıyla kalabilseydi ya da ilk toplum şeklinde yaşayabilseydi yine iyilik ortadan kalkmayabilirdi diye düşünür. Fakat insan yetinmeyi bilmeyip ilerleyen ve başkasının sahip olduklarını da isteyen bir varlıktır. İyiliğin tarafındaki insanlar, kötülüğü onlardan ayıran çizgiyi aşarak koruyan doğaya sırtlarını dönmüş oldular. Toplumsallaşmaya doğru ilerleyen insanların istekleri ve gereksinimleri arttıkça kötü tutkuları da açığa çıkar. Böylece her adım yeni kötülükleri getirir: "İnsanlar kaba saba kulübeleriyle yetindikleri, hayvan derilerinden yaptıkları elbiselerini diken ya da kılıçla dikmekle, kuştuylarıyla, deniz hayvanlarının kabuklarıyla süslenmekle, vücutlarını çeşitli renklere boyamakla, oklarını yaylarını yetkinleştirmekle ya da güzelleştirmekle, keskin taşlarla birkaç balıkçı kayığı ya da bazı kaba müzik aletleri yontmakla yetindikleri sürece kısacası, sadece bir tek kişinin yapabileceği işlere, birçok elin katılmasına gerek göstermeyen sanat ve hünere özenle çalıştıkları sürece doğalarının olanak verdiği kadar, doğaları gereği olabilecekleri kadar özgür, sıhhatli, iyi, mutlu yaşadılar; kendi aralarında, bağımsız bir ilişkinin zevklerini tatmaya devam ettiler. Fakat bir insanın yardımına gereği olduğundan beri, bir kişinin iki kişiye yetecek kadar yaşama araç ve gereçlerine sahip olmasının yararlı, kârlı olduğu fark edildiği andan beri eşitlik kayboldu, mülkiyet işe karıştı, çalışma zorunlu oldu; geniş ormanlar insan teriyle sulanması gereken, köleliğin ve sefaletin derhal filiz verip ekinlerle birlikte arttığı hoş ve güleç kırlar haline geldi. Bu büyük devrimi meydana getiren iki sanatın, maden sanayii ile tarımın bulunması olmuştu" (Rousseau, 2016a:144).

Toplumun en kritik evresinde birinci tür eşitsizliğin yanında ikinci tür eşitsizlik olan politik eşitsizlik de hâkim olur. Rousseau'nun bahsettiği maden sanayi ile tarımın keşfedilmesiyle yaşama katkı sağlaması da yeni bir kötülük açığa çıkarır. Hâlbuki doğanın demiri gizlemeye çalışması zararlı olduğunu, ondan korumak istediğini gösterir. Kötülüğün bulunup çıkarılmasıyla, iyi olan doğada herkesin özgürlüğe ve her şeye sahip oluşundaki denge ortadan kalkar. Maden sanayi ile tarım üretimi kolaylaşırken ihtiyaçlar da artar. İhtiyaçların

artması arazileri değerlendirir ve mülkiyet sevdası çoğalır. Arazisi olan ve olmayan farkı yüzünden zengin-fakir, efendi-köle ilişkisi meydana gelir. İnsanın var olanla yetinmeyip başkalarından daha güçlü olmak adına her şeye sahibi olmayı isteme hırsı, başka bir değişle mülkiyete fazla önem vermesi kırılma noktası olur. Mülkiyetle ilgili kötülüklerin temelinde paranın hâkimiyeti vardır. Para bu evrede insanlar arasında gücü simgeler ve insanların para için yaşamaya başlamasına neden olur. Paragöz insanların özellikle statü ve şeref için zenginlere yalakalık yapması erdemsizleşmeyi de beraberinde taşır. İnsan ahlaken de zayıflar. Özünden çıkararak yalan bir yaşam sürer. Üstelik devletin değeri bile parayla belirlenir hale gelir. Rousseau'ya göre para her şeyi satın alabilir gibi gözüke de ahlak ve vatandaşı almamaktadır (Rousseau, 2017a:23). Adaletin, merhametin ve ahlakın ortadan kalkışı toplum halinin kötülüğünü gözler önüne sermektedir.

İnsan aklının sınırsızlığı sonucunda madencilik ve tarım fikrinin açığa çıkarak gelişmesiyle insanların gerekenden fazlasına sahip olma arzusu daha da güçlenir. Çünkü söz konusu sanatlar elde etme kolaylığı sağlayarak insanların yapay ihtiyaçlar peşinde koşmalarına neden olur. İhtiyaçların oluşturduğu talebi karşılamak için ise işçi sınıfı doğar. İşçi sınıfının iş bölümlerine de eşitsizlik hâkimdir. Çünkü birinci eşitsizlik türü olan zekâ, güç ve beceri gibi özelliklerin konum, mülk ve cepteki para miktarını belirlediği bir düzen vardır. Böyle tarz özelliklere sahip olanların statüsü yüksektir. Olmayanlar ise en altta ezilmektedirler. Yani birinci eşitsizlik ile bölümlere ayrılan işçiler daha sonra ikinci tür eşitsizlik ile efendi-köle ilişkisi yaşarlar. Bundan böyle toplum, dürüstlükten kazanılmayan, zekânın kazandığı, insanların birbirlerine sahiplik tasladığı yozlaşmış bir düzen halini alır. Oysa doğa herkese adil ve eşit olmuşken, toplumsallaşmayla her şey kaybedilir. Yozlaşan düzenin içinde sanatlarla doğan işçi sınıfı çalışanları makineleşmenin artmasıyla işsiz kalırken, bir yandan zenginler keyfi bir hayat sürerek kölelerine köle katarlar. Diğer yandan ise ticaretin ortaya çıkmasıyla vergi ödemek zorunda bırakılan köylüler toprağını ekmek için ürün satmak zorunda olduklarından ve bunu yapmakta zorlanıp başaramadıklarından mecburen şehre taşınırlar. Ardından açığa çıkan ürün yetersizliği ve bir insanın işsizlikle baş etmeye çalışırken kötü ruh haline girmesi toplumda yaşamayı güçleştirir. İnsan verimsiz olarak çalıştığı işlerde mutsuz olur ve mutsuz insan Rousseau'ya göre ulusu çöküşe götürür. Çünkü Rousseau yararı olmayan bir insanın kötülüğe yol açtığını düşünür (Rousseau, 2017a:20). Aynı zamanda başta benimdir diyenler zengin olarak hayatını sürdürürken geriye kalan o saf insanlar köle olarak hayatlarına devam ederler. Köleliğin çıkış aşamasından anlaşılıyor ki, kötülük insanların birbirleriyle ilişkisi sonucunda açığa çıkar. Var olmak için, efendi köleye, köle efendiye bağımlı hale gelir. Aralarındaki vazgeçilmezlik de köleliği var eder. Kölelikte özgür insan doğasına ters olduğundan dolayısıyla onu var eden toplum da kötüdür.

Mülkiyetle birlikte dünya, eşitsizliğin, sınıf farkının ve efendi-köle ilişkisinin tamamen egemen olduğu, herkesin zincirlerle birbirine bağlı hale geldiği kötülüklerle dolu sözde bir düzene döner. Zaten insanı böyle etkileyen, ona zarar veren bir şeyin onun doğasının bir parçası olamayacağı bellidir. Bunun sonucunda toplum doğal durumun bir parçası değil kötülüğün kaynağıdır. İnsanlar artık toplum içerisinde kötülüğün hâkimiyeti altında varlığını sürdürürler. Rousseau'nun deyişiyle onlar artık “insan etini bir defa tadınca başka bütün yiyecekleri hırçınlıkla geri çeviren, sadece insan yutmak isteyen aç kurtlar gibiydiler” (Rousseau, 2016a:150). Merhamet duygusunun ortadan kalkması insanı canavarlaştırır. Hâlbuki doğa durumunda insanın geçim sıkıntısı bile yoktur. Doğa ona ihtiyacı olan her şeyi vererek eşit koşullar sağlamaktadır. Şimdi ise insanlar kendi eseri olan maddi sıkıntıyı çekerek, aralarındaki

sözde ayrımların yükü altında gereksiz yere ezilirler. Sonuç olarak insan tüm eşitsizliklerin var olduğu toplumu kurarak aslında özüne kötülük yapmış olur.

İnsanın doğal durum halinden artık tamamen uzaklaşması onu hem ruhsal hem fiziksel olarak da etkiler. Doğa durumunda silah olan beden rahatlık sonucunda hantallaşır, insan zayıf ve korkak hale gelir. Rousseau, bu yüzden toplumsallaşan insanın doğasına geri dönemeyeceğini söyler. Örneğin doğası gereği vahşi bir hayvan olan kediler doğasından koparılarak evde beslenmesi sonucunda zamanla evcilleşerek insana bağlanırlar. Daha sonra sokağa bırakıldıklarında kendilerini korumalarının ve karınlarını doyurmalarının güçleştiği görülür. Toplumsallaşan insan da aynı şeyleri yaşayacaktır. Çevikliğini yitirdiğinden ağaca tırmanıp meyve bile toplayamayacaktır. Zenginlikten yediği aşırı yemek hazım sıkıntıları yaşatırken, fakirlikten yediği kötü yemekler hastalanmasına sebep olur. Genel olarak kötü yaşam uykusuzluğa, yorgunluğa, keder, acı ve dertlere yol açar. İnsanın toplum halini almasıyla o sıkıntısız huzurlu yaşadığı doğa hali ortadan kalkar. Bundan böyle bunalımlı, sürekli problemlerle uğraşan bir insan doğası söz konusudur. Tüm olanlardan sonra Rousseau dünyaya artık huzurun değil kargaşanın hâkim olduğunu düşünür: “Böylece, zenginlerin gaspları, fakirlerin haydutluğu, herkesin dizginleri boşanmış tutkuları doğal merhameti ve adaletin henüz zayıf olan sesini” boğarak insanları hasis, cimri, özenen, kötü kişiler haline getirdi. En güçlünün hakkı ile ilk el koyanın hakkı arasında ancak kavga ve cinayetle son bulan devamlı bir çatışma meydana geldi. Doğmakta olan toplum en korkunç savaş halinde gelişt; alçalmış, bayağılaşmış, yıkılmış insan türü artık geriye dönemediği, edindiği mutsuz kazançlardan vazgeçemediği, kendisine onur vermiş olan yeteneklerin kötüye kullanılması yüzünden ancak utanç pahasına çalışabildiği için kendi kendini yıkımının arifesine getirmiş oldu” (Rousseau, 2016a:150-151).

Söz konusu kargaşa durumu yine zenginlere yarayacaktır. Meydana gelen mülkiyete dair başkaldırı ve çatışmalar sonucunda hiçbir şeyini kaybetmek istemeyen insanlar ilk politik kuruluşa imza atarlar, aralarında sözleşme yaparak bir devlet kurarlar. Fakat sözleşme ve kuralları özgürlüğü ve eşitliği yok eden aldatmacalı bir sözleşmedir (Aydın, 2007:149). Önceden yapılan tüm gaspları yasallaştırmak ve kaybetmeyi önlemek için yapılır. Görünüşte can-mal güvenliği sağlayacak gibi olduğundan herkes ister fakat zenginlikler miras yoluyla bırakıldığından zengin hep zengin, fakir hep fakir kalır. Zenginin çıkarına uyan, fakirin zararına olan sözleşmeyi Rousseau şöyle anlatır: “Seninle öyle bir sözleşme yapacağım ki, hep benim iyiliğime ve senin zararına olacak; keyfim istediği sürece ben uyacağım, yine keyfim istediği sürece sen uyacaksın ona” (Rousseau, 2017d:12). Zengin olanın sözünün geçtiği, gücünü kaybetmek istemeyenlerin ve kölelikten kurtulacaklarını sananların zengin için çalışarak sömürülerek özgürlüğünü kaybettiği bir sözleşme yapılmış olur. Köleliğin olduğu yerde hak olması zaten olası değildir. Doğal durumda bolluk içinde yaşayan insanlar açlıktan ölür duruma gelir. Tüm yaşananlardan açığa çıkan insanın doğal durumdan uzaklaşarak ona zarar veren toplumu kurmasının her açıdan insan hayatı için kötü olmuş olmasıdır. Çünkü baskıcı sözleşme ile zayıflara yeni bağlar, zenginlere yeni güçler verilirken, zengin fakire, fakir zengine bağlı hale getirilir. Kâr uğruna çalışan, kulluk eden, kurallara boyun eğen, sözde devletin mutluluğu için fetihler yapılarak kan dökülen bir toplum yaratılır (Rousseau, 2016a: 154). Sonuçta zengin daha fazla gasp eder duruma gelirken, fakir mecburen hırsızlığa yönelir. Ya da insan bir şeyleri onun yapmak için şiddete başvurur. Çünkü insanlar toplum içinde sahip oldukları kadar vardırırlar. Bu nedenle insan kendini mecbur hisseder. Burası özgürlüğün bittiği noktadır. Kargaşa ortamı ile toplumun ruhu ve doğurduğu eşitsizlik bütün doğal eğilimleri değiştirir (Rousseau, 2016a:175).

Bir yerde kurulan devlet diğer toplulukları da etkiler. Varlıklarını korumak için onlarında devletleşmesi gerekir. Toplum sürü halini alır. Nihayetinde doğal durum insanı, hükümeti kurup yurttaş haline geldiği ve yasalara uyduğu toplum içinde bir ömür sürer. Hayatını devam ettirebilmek için durmadan çalışmak ve çırpınmak zorundadır. Yoksa bir hayata sahip olması imkânsızdır. En ufak bir şeyi almak için paraya ihtiyacı vardır. Kazanmak için de neredeyse ömrü boyunca çalışması gerekir. Bu da tüm yurttaşların birbirlerine bağlı ve birbirlerinden uzaklaşamayacakları bir durumda olduklarını gösterir.

Son evreye girildiğinde insan toplum haline gelip hukuk kurallarını kurduktan sonra aynı hızla ilerlemesine devam eder ve durduramadığı ilerlemenin doruklarına doğru çıkar. Toplumsal iktidarın ortaya çıkardığı bilim, edebiyat ve sanatlar doğar. Üçü de insanların etrafındaki kötülükleri normalleştirerek kötülük çamuruna daha fazla batmalarına neden olur. Çünkü insanlar gösterişin ön planda olduğu, insan değerlerini malın-mülkün belirlediği bir düzenin parçasıdır. Bundan dolayı her zaman doyumsuzca bir şeylere sahip olmak isteyecektir. Kitaplar da hayal dünyasına, bilim teknolojiye, sanat ise gereksizce önem verilen eserlere bağımlı hale getirerek köle yapar: “Bilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçeklerle örter; özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu söndürür. Onlara kölelik hayatını sevdirebilir; onları uygar milletler dediğimiz topluluklar durumuna sokar” (Rousseau, 2017a:8).

Doğal durumda tüm çıplaklığıyla yaşayan insan, bilim, edebiyat ve sanatlarla birlikte istediği kişiye bürünebileceği maskelerin ardına da gizlenme fırsatı bulur. İkiyüzlü insanların davranışları bir kalıptan çıkmış gibidir ve duyguları yapay haldedir. Karşılarındaki kişiye olmadıkları gibi görünmek ya da yaranmak için kullandıkları dili bile süslü yapmaya ihtiyaç duyarlar. Aldatmacalı yaşam insanları tekdüze bir hayata alıştıtır ve hem fiziksel hem ruhsal olarak kötü etkiler. Oysa sanattan önce davranışları karakter belirlerdi ve insanların eylemlerinden niyetleri anlaşılırdı. Böylece insanlar birbirlerini kolayca anlar ve tanırdı. Fakat daha sonra bilim, edebiyat ve sanatlar insanın gerçek yüzünü gizleyerek, onları olmadığı biri gibi göstererek dürüstlükten uzaklaştırır. Kalıplar ve kurallarla beraber ruhlar aynı hale gelir (Rousseau, 2017a:9). Rousseau bu tarz insanın durumunu şöyle açıklar: “Hep nezaket gerekleri, kibarlık zorunlulukları içindeyiz; hep adetlere, kurallara uymaktayız. Hiç kendi ruhumuza uyduğumuz yoktur. Kimse olduğu gibi görünmeye cesaret edemez olmuş. Zorunlulukların sürekli baskısı altında toplum denilen bu sürüyü meydana getiren insanlar belli durumlar karşısında hep aynı şeyleri yapacaklardır; başka türlü davranabilmeleri için çok önemli sebepler olması gerekir. Bu yüzden karşımızdakinin nasıl bir adam olduğunu hiç bilemeyeceğiz; bu yüzden dostumuzu tanıyabilmek için büyük olayları bekleyeceğiz; o zaman da iş işten geçmiş olacak; çünkü onu tanımak zaten bu olaylar için gerekliydi” (Rousseau, 2017a:9-10).

Tüm yaşananlardan sonra insanlar arasındaki bağ ortadan kalkar, dostluklar biter ve aile bağları kopar. Karı-koca arasında aldatmalar ya da yersiz kıskançlıklar kendini gösterir. Kıskançlıklar cinayete neden olurken, arkadaşlar arasında samimiyet, dürüstlük ve güven, akrabalar arasında ise saygı ve bağlılık kaybolur. Yerine arkadan iş çevirme ve dedikodu gibi ahlaktan uzak davranışlar sergilenir. Takılan maskelerle tüm davranışlar iyi gizlenir. Artık insan doğasını, kuşku, güvensizlik, korku, soğukluk, çekingenlik, nefret ve ihanet sarar (Rousseau, 2017a:10).

Lüks düşkünlüğüne de sebep olan bilim, edebiyat ve sanatlar, insanı sürekli gereksiz bir ihtiyaçlar silsilesine iterek tüketen konuma getirir ve her sahip olunmayan şeyde ruhsal

bunalıma sokar. Üstelik yaşanan rahatlıklar karakteri de zayıflatır. Arzular insanın güçsüzlüğü olarak karşılanmadığında mutsuzluğu da beraberinde getirir. Sonuç olarak insanların en başta varlıklarını korumak istemeleriyle başlayan her şey aslında onların mutsuz bir ruh haline büründürerek yapısını değiştirir. Oysa Rousseau'ya göre doğa, insana zarar verecek her şeyden onu korumakta, huzurlu ve mutlu olacağı bir hayat sunmaktadır. Tıpkı “çocuğunun elinden tehlikeli bir silahı çekip alan bir ana gibi sizi bilimden korumak istemiştir. Bize açmadığı her sır, başımıza dert getirecek bir şeydir; bilgi edinmekte zahmet çekmemiz, onun en hayırlı tedbirlerinden biridir” (Rousseau, 2017a:17). İnsan ise toplumu kurarak doğasından vazgeçmiş olur. Şimdi var olan kötülüğü yaşayacak olan odur. Yapay olan ve sözleşme ile kurulan kötü dünyadan geriye dönüş ise yoktur. Öte yandan insanın doğal durumunda sahip olduğu özsevgisinin yerini toplumsallaşmayla beraber özsaygı (Amour Propre) alır. Özsevgide kötülük fikri yokken, özsaygı ile beraber kötülük düşünsel boyut kazanır. Rousseau'ya göre “kötü bir eylem zarar verme düşüncesine bağlıdır” (Rousseau, 2017c:92) ve toplumda da bilerek, isteyerek yapılı hale geldiğinden toplum kötülüğün kaynağıdır. Özsaygı insanı bencilleştiren, merhamet duygusundan uzaklaştıran, iyiliği kalplerden söken ve yerine kötülük tohumları eken bir duygudur. Özsaygı ile insan sadece kendini düşünür hale gelir. İyi şeyler sadece onun olsun, diğer insanlar önemsiz kalsın ister (Dent, 2008:69). Başkalarının üzüntüsü insanların mutluluğu olur ve bu doğrultuda birbirine kötülük yapabilecek karakterde şekillenirler. Kıyaslamalara başlarlar, rekabete girerler, birbirlerini aşağılık görürler ve isteklerinin karşılanması için başkalarına vahşice davranabilirler. Hâlbuki doğal durumda bir hayvan ölü bir hayvanın karşısında dahi tepkisiz kalamamakta, hatta mezar bile yapmaktadır (Rousseau, 2016a:120). Diğer taraftan insanlar başkalarının onlar hakkındaki düşüncelerine önem vererek sahip oldukları benliklerini yargılar doğrultusunda şekillendirirler. İnsanlar birbirlerine baktıklarında gerçek kişileri değil, zihinlerde yaratılan, verilen değerlerle şekillenmiş kişileri gerçek sanıp göreceklere (Rousseau, 2004:118). Ortada olan kibir ve ego duygusu tek bir kişinin varlığıyla olacak şey değildir. Bir topluluğun var olmasını gerektirir. Bu açıdan bakıldığında da toplumun kötü oluşu görülür. Zaten merhameti zayıflatıp karşında acı çeken insana istersen geber ben güvenlik içindeyim (Rousseau, 2016a:122) dedirten toplumun iyi olması imkânsızdır.

Rousseau'nun son evrede dikkat çeken bir diğer bakışı sanatlar üzerinedir. Düşünür, sanatlarla uğraşanların yaptıkları resimlerin, anıtların, sarayların, heykellerin ve süslerin, yapanlara büyük paralar kazandırdığını ve kazancın çekiciliğinin herkesi sanat yapmaya özendirdiğini söyler ve bunu yanlış bulur. Çünkü söz konusu sistemde insanın değeri bir sanatı icra edebilecek yeteneği varsa anlam kazanmaktadır. Son evredeki toplum için şeref bu demektir. Böyle olmayanlara bir şey yoktur. Ortaya sanat koyamıyorsan, yeteneksizsen perişan halde yaşamaya mahkûmsundur. Hâlbuki ortaya konmuş eserlerin insanlığa hiçbir faydası yoktur. Aksine zararı fazladır. Rousseau da bu doğrultuda konuyu sert bir dille eleştirir: “Bahçelerimiz heykellerle, galerilerimiz tablolarla doludur. Halka beğendirilmek istenen bu sanat şaheserlerinde neler tasvir ediliyor dersiniz? Vatani koruyanlar mı? Yahut vatani değerleriyle zenginleştirmiş insanlar mı? Hayır, bu eserlerde, insanın aklının ve duygularının düştüğü bütün sapkınlıklar tasvir edilmiştir. Yunan mitolojisinden özene bezene çıkarılmış olan bu tasvirler çocuklarımıza genç yaşlarında merakla seyrettirilir. Bundan maksat, okumayı bile öğrenmezden önce gözlerinin önüne ahlaksızlık örnekleri koymak olsa gerektir” (Rousseau, 2017a:28).

İnsanların sırf kazancı iyi diye kabiliyetleri olmadığı halde sanata yönelişleri bir zaman sonra herkesin işini de yapmasına engel olur. Örneğin çiftçinin işini bırakıp sanata özenmesi

Rousseau için önemli olan tarımın azalmasına sebep verir. Ya da Rousseau'nun örneği ile edebiyat alanında verilen eserlerin geleceğe de ışık tutan yararlı bilgiler içeren eserler olmaktan uzak anın içinde beğenilecek yararsız ve erdemden uzak eserler olması, insan hayatına faydası olmadığından insanlığı kötü etkilemektedir. Faydasız edebiyat eserleri insanı hayal dünyasına çekerek gerçeklikle bağı koparır. Gerçek hayatın hayallerden farklı olduğunun ayırımı yapan insan büyük bir boşluğa düşerek doğal durumda sahip olamayacağı melankoli gibi toplumsal bir hastalığa yakalanır. Üstelik bu tarz eserler cezbediğinden yazan insanlar zengin olurken Rousseau'nun dışlandığını söylediği yazarlar fakir bir şekilde hayatlarını sürdürürler (Rousseau, 2017a:23-24). Bunun için edebiyat kötüdür. Tüm kötü etkilenmenin boyutunu gösterebilmek için Rousseau *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev*'de şöyle bir örnek verir: "Got'lar Yunanistan'ı yağma ettikleri sırada bütün kitapların yangından kurtulmasına, içlerinden birinin ortaya attığı şu fikir sebep oldu: "Düşmanlarımızı askerlikten uzaklaştırmaya birebir olan bu eşyayı kendilerine bırakalım; oturdukları yerde kalıp onlarla boşu boşuna oyalansınlar" (Rousseau, 2017a:25).

Devletin ihtiyacı olan korumayı sağlayan askerin bile yoldan çıkarılışı işte bu kadar kolaydır. Kendisi için yararı olmayan, duyguların, hayatların abartıldığı, gerçeklikle bağı olmayan eserlere o kadar kapılırlar ki başka bir şey yapmak istemez duruma gelirler. Bedensel olarak zayıflayan asker askerlik yapabilir mi? Onun artık devletine hiçbir faydası yoktur. Faydası olmayan bir şeyde zararlıdır. Zararı olan şey ise kötüdür. Bu gösteriyor ki, bilim, edebiyat ve sanat insanları hem zihinsel hem bedensel oyalamakta, yapması gerekenlerden uzaklaştırmakta ve zarar vermektedir. Zarar veriş ve üçünün de çıktığı kaynak aynı olduğundan kötülüğün kaynağı toplumdur.

Rousseau böyle sonuçlanmaması için tüm mesleklere gereken önemin verilmesini ve saygı gösterilmesini ister. Onun gözünde bir çilingir kuyumcudan daha değerli iş yapmaktadır. Çünkü yaptığı şey insan hayatı için faydalıdır. Aynı zamanda daha fazla emek verildiğinden sanatçıdan daha fazla kazanması gerekir. Oysa sanatçı daha fazla itibar ve saygı göremekle ürettiği eserlerden aldığı karşılık emeğin bedeliyle orantılı değildir. Zanaatçı ise daha fazla emek vererek kıt kanat geçinirken, önemsiz, insan hayatına yararsız işler yapanlar gereksiz kazanç sağlamakta, faydası olanlar ise maalesef hak ettiği saygı ve itibarı görememektedir. Rousseau bunu, bize ekmek, çocuklarımıza süt veren insanların düştükleri acı durum (Rousseau, 2017a:29) diye nitelendirir. Yani kötülüğün kaynağı olan toplum içinde insana faydası olanlar hak ettiği emeğin karşılığı almamaktadırlar. Gerçekleşen adaletsiz düzenin, insanların birbirlerine karşı kötü düşünceler beslemelerine neden olması kaçınılmazdır. İşçi hak ettiği karşılığı alamayınca mutsuz olur ve kötülüğe yönelir. Çabaları karşılıksız kalan insan bugün hırsızlık yaparken yarın diğer insanlara zarar vermeye başlar ve kötülük potansiyeli yükselmiş olur. Zaten Rousseau bilgilerin kaynağını güzel bulmamaktadır. Bunun için bilim ve sanatla sadece belirli insanların uğraşmasını ister. İlgilenecek insanlar ustalarının yolundan ve onlardan ileriye giden kişiler olmalıdır (Rousseau, 2017a:32). Halk gibi sıradan kişilerin elinde olduğu sürece bilim, edebiyat ve sanatlar kötülüğe kullanılacaklardır. Örneğin bilimin kimin elinde nereye kullanıldığı önemlidir. Sıradan insanın elinde intikam almak, zarar vermek için kullanılabilir. Sıradan insanın bunları kullanmayı bilmemesinden dolayı da doğa kaçınılmaz olarak bozulacaktır: "Astronomi, boş inançlardan doğmuştur; güzel söz söylemek hırstan, kinden dalkavukluktan, yalandan; geometri cimrilikten; fizik, boş bir meraktan ve hepsi birden, hatta ahlak bile, insanın kendini beğenmesinden doğmuştur. Demek ki bilimleri ve sanatları

doğuran bizim kötü yanlarımızdı; iyi yanlarımızdan doğsalardı meziyetlerinden daha az şüphe ederdik'' (Rousseau, 2017a:19).

Bu açıdan Rousseau hastalıkların çaresi görünen ilaçlar hakkında da iyi görüşe sahip değildir. Ona göre öğreten bilim ve iyileştiren tıp iyi, aldatan bilim ve öldüren tıp kötüdür (Rousseau, 2017c:32). Başka bir deyişle bir ilaç hastalığı iyileştirirken ortaya çıkardığı yan etkileriyle yeni hastalıkları meydana getirmesi bilim ve tıbbın kötü yanındır. Oysa doğal durumda hastalıklar o kadar azdır ki insanlar ilaca ya da hekime gerek duymamaktadır. Hayvanlara bakılacak olunursa doğada kendi başlarına iyileştikleri görülür. Diğer yandan orman yangınlarından dolayı oksijenin azalması, havanın sanayi kuruluşlarınca kirletilmesi, madenlerde ve taş ocaklarında çalışmanın etkileri gibi zararlı meslekler de insan sağlığını tehdit etmeye başlar. Görülüyor ki insanları hasta hale getiren ve ilaca muhtaç eden yine toplumdur. Toplumun içinde yer alan kötülükler insanın yaşamını etkiler ve dayanıksız hale getirerek bizzat kurduğu hastane denen kuruluşlara muhtaç eder. İnsanlar bir döngü içinde yaşamaya başlarlar. Toplum hem hasta eder, hem iyileştirmeye çalışır, fakat iyileştirirken yeniden hasta eder. En başta da belirtildiği gibi zararlı olan her şey kötüdür. İyi yanının yanında biraz bile zararının olması onu iyi olarak kabul ettirmemektedir. İnsana zararı varsa kesinlikle kötüdür.

Böylece anlaşılıyor ki bilim, edebiyat ve sanatlar toplumun oluşumundan sonra insanların boş zamanlarından doğarak kötülüğe boyut atlatarak, onları hayal dünyasına çekerek gerçeklikle bağını koparır. Aynı zamanda insani duyguları köreltir. Bu yüzden içsel bir ahlak duygusuyla doğan insanı bozan medeniyet ve buna eşlik edip insanı tutsaklığa ve kötü ahlaka yönelten her tür sanat ve bilim toplumun dışına itilmelidir (Gece Çelikkan, 2012:46). Çünkü Rousseau perspektifinde toplumda çıkarları çatışan insanlar var oldukça kötülük ortamı da var olacaktır (Rousseau, 2016a:189). Örneğin açgözlü mirasçı öz çocuğunun ölmesini isteyecek kadar ileri gidebilir. Çünkü insanlar artık iyilik maskesi takarak amaçlarını fark ettirmeden kötülük yapabilirler.

SONUÇ

Sürekli değişen, yenilenen ve ilerleyen insan, doğal doğadan yapay doğaya dönüşüm sonucunda artık ahlaki ve politik bir varlık olur. Tüm yaşamını, hareketlerini, ruhsal paylaşımlarını ve duygularını topluma göre tasarlayarak özgürlüğünü yitirir, yapmacıklık, kurnazlık, hilekârlık ve erdemsizlik gibi çirkin tutkularla da doğallığını kaybeder. Sonuçta "her şey zamanla anlamsız bir uygarlaşma düzeninde kötülüğe açık duruma gelir" (Timuçin, 2012:292). Toplum, insanın var olması için bir nevi zorunluluk halini alır. Onun tarafından kabul görülmek uğruna kötülüğü açığa çıkarır. Sürekli bir arzu hali ve şeylere kolayca sahip olma isteği, her zaman yoksunluk içinde olmaya sebebiyet verir. Anlık zevkler için yaşamaya başlanılarak gelecek düşünülmez hale gelir. Başkalarının sahip olduklarını arzulayan insan göz diker, kıskanır ve egemen olmak ister. Varlığı aslında mutlu etmeyecek şeyler sırf başkaları sahip diye istenildiğinde elde edilemediği an mutsuz etmektedir. Yani gerçekte var olmayan ama öyle görünen şey insan için her şey demektir (Rousseau, 2017c:311). Yaşanılan süreç zarfında insanın eylemlerinin sorumlusu olarak kötülüğü bizzat kurduğu ve kötülük kavramının tamamen ona ait olduğu, faaliyetleri sonucu yarattığı ve doğasına yabancılaştırdığı açıkça görülür. Bir şeyin iyi olması ise Rousseau'ya göre doğasına uygun olması demektir (Rousseau, 2017d:34). Doğaya uygun değilse o şey kötüdür. Buna göre buraya kadar gösterilen toplum ve getirdikleri onun iyi olamayacağını göstergesidir. İyi olan insan doğasını bertaraf eden tüm kötülükler birer gerilemedir ve toplumsallaşmanın çürük meyvesidir. İnsan doğaya göre hareket

etmeyi bırakmadan ilerlediği sürece iyi olan her şey yaşamını saracaktır. Fakat doğa aşıldığı sürece toplumla beden bulan kötülük var olmaya ve yaşamı mahvetmeye devam edecektir.

KAYNAKLAR

- Aydın, Hasan (2007), “Fransız Devrimine Uzanan Yolda Jean Jeques Rousseau”, Muhafazakâr Düşünce-Devrim I, Kış, Sayı:11, S. 143-156.
- Copleston, Frederick (2004), Felsefe Tarihi-Aydınlanma, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- Dent, N.J.H. (2008), Rousseau Sözlüğü, Çev. B.Gözkan - N.Ilgıcioğlu - A.Çitil -A.Kovanlıkaya, Sarmal Yayıncılık, İstanbul.
- Gece Çelikkan, Şule (2012), “Jean-Jacques Rousseau’da Duyguları Bozan Katharsis Olarak Tiyatro”, Özne Dergisi, Güz, Sayı:17, S.39-46.
- Hobbes, Thomas (2012), Leviathan, Çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kayhan, Aslı (1999), “Jean-Jacques Rousseau’nun Birinci Söylevinde (Bilimler Ve Sanatlar Üzerine Söylev) İnsan Kavrayışı, Doğal Durum Ve Uygarlık Düşüncesi”, Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Genel Sosyoloji Ve Metodoloji Programı Doktora Tezi.
- Levi-Strauss, Claude (2014), Hepimiz Yamyamız, Çev. Haldun Bayrı, Metis Yayınları, İstanbul.
- Neiman, Susan (2006), Modern Düşüncede Kötülük, Çev. Ayhan Sargüney, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Özdağ, Cenk (2012), “ ‘Doğa’ Kavramının Rousseau’nun Söylemindeki Birliği”, Özne Dergisi, Güz, Sayı:17, S.47-62.
- Rousseau, Jean-Jacques (2008), Anayasa Projeleri, Çev. İsmail Yergüz, Say Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017a), Bilimler Ve Sanatlar Üstüne Söylev, Çev. Sabahattin Eyüboğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017b), Dillerin Kökeni Üstüne Deneme, Çev. Ömer Albayrak, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017c), Emile, Çev. Yaşar Avunç, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2016a), İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı, Çev. Rasih Nuri İleri, Say Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2016b), “İnsanlığın Genel Toplum”, Çev. Halil İbrahim Özçilingir, FİSf (Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi), Bahar, Sayı: 21, S. 297-306.
- Rousseau, Jean-Jacques (2003), İtiraflar, Cilt 2, Çev. Serkan Özburun, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Rousseau, Jean-Jacques (2017d), *Toplum Sözleşmesi*, Çev. Vedat Günyol, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Satıcı, Murat (2015), “Hak Ve Özgürlük Ütopyası Olarak ‘İnsan Hakları’: Felsefesi Ve Eleştirisi”, Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Kış, Sayı: 2, S. 3- 3 0.

Timuçin, Ali (2012), Düşünce Tarihi 2, Bulut Yayınları, İstanbul.